

Historyczne podstawy kształtowania się typów *kultury polityki zagranicznej*. Przypadki realizmu i radykalizmu

1. Wstęp

W nauce politologii, stosunków międzynarodowych oraz nauk europejskich bardzo często przyjmuje się, iż zarówno założenia, jak i praktyka polityki międzynarodowej państw bazuje na wcześniej przyjętych zasadach, koncepcjach, teoriach, etc. Jednakże podejście takie wydaje się być niekompletne, nie uwzględnia bowiem czynnika o charakterze determinanty pierwotnej – podstaw historyczno-politycznych wpływających na proces selekcji i wyboru określonych zasad, koncepcji, teorii, etc. Nie uwzględnia bowiem typu *kultury polityki zagranicznej*¹. *Kultura polityki zagranicznej* może być określona jako dominujący zespół wierzeń i przekonań odnośnie tego, jak funkcjonują relacje z otoczeniem zewnętrznym danego państwa.

Celem niniejszych rozważań jest zarysowanie problematyki kształtowania się typów *kultury polityki zagranicznej* na przykładzie dwóch państw o podobnym dziedzictwie historycznym i problemach wynikających z położenia geopolitycznego, które jednocześnie uosabiają odmienne przekonania i w efekcie różne strategie relacji wewnętrznych. Są to Polska i Finlandia.

Artykuł składa się z analizy historycznych podobieństw, a następnie różnic pomiędzy badanymi państwami, które rozważane są na trzech poziomach. Prowadzi to do propozycji zarysowania typów *kultur* wraz z przykładami ich implementacji w założeniach i praktyce polityki zagranicznej tych państw w XIX i XX wieku.

2. Polsko-fińskie analogie

Analogii pomiędzy sytuacją Polski i Finlandii zaczęto szukać pod koniec wieku XIX. Ich pozycja ustrojowa, analizowana przez pryzmat tak statusu prawnego, jak i stanu faktycznego w Imperium Rosyjskim, była porównywalna w latach 1832–1863. Nie można natomiast mówić o takich podobieństwach w okresie 1815–1832, jak i w dekadach następujących po powstaniu styczniowym. W pierwszym z tych okresów Polska charakteryzowała się dużo bardziej zaawansowanym stopniem samodzielności i większym zakresem autonomii niż Finlandia. W drugim natomiast nastąpiła sytuacja odwrotna. Z czasem Finowie uzyskiwali kolejne ustępstwa ze strony St. Petersburga, podczas gdy Polacy stopniowo tracili dotychczas posiadane prawa. Dopiero koniec wieku XIX przyniósł rosyjskie próby ograniczenia samodzielności w przypadku obu krajów.

¹ Problem ten opisuje przykładowo zespół autorów w pracy zbiorowej: *Culture & Foreign Policy*, red. V. M. Hudson, Boulder 1997.

Teza dalszej analizy obejmować będzie stwierdzenie o wadze *okresu rosyjskiego* w historii obydwu krajów, jako kształtującego paradygmaty działania i rozwiązywania problemów na forum międzynarodowym, a więc typy *kultury polityki zagranicznej*. Działo się to w okresie tworzenia nowoczesnej tożsamości i myśli państwowo-narodowej w obydwu krajach. Dzieje historyczne w obydwu przypadkach implikują konieczność odpowiedzi na dwa pytania: Po pierwsze jak można wytłumaczyć powody, dla których okres panowania rosyjskiego był dla Finów czasem budowy podstaw państwowości i tworzenia oraz umacniania tożsamości, podczas gdy dla Polaków ich utraty i osłabienia, wyrażających się w traceniu kolejnych aspektów autonomii? Drugim istotnym pytaniem jest problem wpływu tych wydarzeń i płynących z nich doświadczeń dla obu narodów na zachowanie na scenie międzynarodowej poprzez wytworzenie zespołu zachowań, stereotypów i sposobów postępowania. To one determinowały w istotny sposób postrzeganie interesu narodowego oraz sposoby jego realizacji. To one również, w znacznej mierze wykształcone na bazie wydarzeń historycznych, różniły się i różnią w przypadku obu narodów.

Dla wyjaśnienia przyczyn, które spowodowały powstanie różnych doświadczeń i postaw narodowych należy przeanalizować powody różnicujące dzieje obydwu krajów pod panowaniem rosyjskim: stosunek Rosji do Polski i Finlandii oraz stosunek Polski (Polaków) oraz Finlandii (Finów) do Rosji.

3. Polsko-fińskie różnice

Porównując przyczyny, dla których Wielkie Księstwo Finlandii i terytoria polskie pod zaborem rosyjskim traktowane były przez Rosję w różny sposób, nie sposób nie wspomnieć o kilku zasadniczych odmiennościach pomiędzy nimi. Norman Davies dostrzega trzy podstawowe, mające charakter strategiczny, etniczno-demograficzny oraz mentalnościowy.

Różnica strategiczna związana jest z położeniem geograficznym. Terytorium polskie było najbardziej na zachód wysuniętą częścią Imperium, pomostem do Europy. Finlandia natomiast znajdowała się na obrzeżach Cesarstwa, nie stanowiła ważnego połączenia z innymi istotnymi terytoriami. Tak więc Polska była ważniejsza ze strategicznego punktu widzenia, co implikowało ostrzejsze i bardziej radykalne środki w celu trzymania jej w ryzach. Dodatkowo wojska rosyjskie stacjonujące na jej terytorium stanowiły zarzewie konfliktów².

Druga, etniczno-demograficzna różnica, polegała na rozbiciu narodu polskiego pomiędzy trzech zaborców oraz skupieniu wszystkich Finów w jednym państwie. Stwarzało to naturalne dążenie do zjednoczenia. Tendencje irredentystyczne, żywe w czasach zaborów, stanowiły poważne zagrożenie dla rosyjskiego stanu posiadania. Finowie jako całość znajdowali się pod zwierzchnictwem Rosji. Polacy, będąc liczniejsi niż Finowie, byli również bardziej niebezpieczni z ilościowego punktu widzenia. Dodatkowo ci pierwsi – jako Słowianie – uważani byli za naturalnych poddanych cara, zjednoczonych przez niego w jednym Imperium. Finowie byli obcymi, nad którymi sprawowano jedynie protektorat³.

Trzecia różnica o charakterze mentalnościowym to szlachecka tradycja złotej wolności stanowiąca podstawę organizacji Państwa Polskiego w okresie przedrozbiorowym i jej brak w Finlandii. Stała ona w całkowitej sprzeczności z rosyjską tradycją autokracji. Demokracja, wartości zachodniej cywilizacji oraz katolicyzm były przeciwieństwami samodzierżawia, ro-

² N. Davies, *Boże igrzysko. Historia Polski*, t. II, Kraków 1992, s. 461.

³ Ibidem, s. 461–462.

syjskiego imperializmu i podporządkowanej władzy cerkwi prawosławnej. Tak więc czynnik ustrojowy obok narodowego powodował otwarty konflikt pomiędzy terytoriami polskimi a Cesarstwem. Problem ten nie występował natomiast w Finlandii, która nie posiadała wcześniej własnej odrębności państwowej⁴.

Piętnaście lat po postawieniu trzech opisanych tez dotyczących przyczyn różnic w traktowaniu Finlandii i Polski przez Rosję, Davies uzupełnił je o kolejne trzy czynniki: rolę kościoła, przemysłu oraz wielkość.

Kościół katolicki był na ziemiach polskich nie tylko instytucją o charakterze religijnym i kulturalnym, ale odgrywał również znaczną rolę polityczną. Sterowany z zagranicy pozostawał poza możliwością bezpośredniego oddziaływania władz carskich⁵. Inaczej niż w przypadku fińskiego kościoła luterńskiego, pełniącego (poza religią) głównie funkcję kulturotwórczą. Z racji na luterąską koncepcję porządku społecznego wkomponowywał się on w system zwierzchności władzy świeckiej (carskiej).

Pod panowaniem rosyjskim Polska przekształciła się w najbardziej zindustrializowany obszar imperium. Czynniki ekonomiczne tworzyły więc kolejny pretekst do utrzymania jej w imperium. Finlandia rozwijała przemysł drzewny, lecz nie miał on aż tak wielkiego znaczenia.

Ostatnim czynnikiem jest wielkość rozumiana jako obszar oraz ludność. Polska była zbyt mała, aby stać się partnerem, ale jednocześnie zbyt duża, aby można ją było lekceważyć⁶.

Nie sposób pozostawić bezkrytycznie niektórych z zaproponowanych przez Daviesa wyjaśnień różnic. Położenie strategiczne Finlandii było niezwykle istotne ze względu na bezpieczeństwo imperialnej stolicy. O ile Polska stanowiła naturalny pomost lądowy dla przemarszu wojsk do Europy Zachodniej, o tyle Finlandia była bramą St. Petersburga. Davies nie wspomina również, analizując różnice mentalnościowe, wpływu rewolucji francuskiej na myśl polityczną w obu krajach. Przyniesione wraz z oddziałami wojsk napoleońskich idee były żywo obecne w Polsce, podczas gdy w Finlandii były one znikome. Ocena Polski jako najważniejszego ośrodka przemysłowego imperium nie uwzględnia rozwoju przemysłu fińskiego, fińskiej floty handlowej, myśli technicznej. Pomimo znacznej autonomii gospodarczej pozostawał on nie bez znaczenia dla Rosji.

Davies pomija w swojej eksplanacji dwa niezwykle istotne czynniki. Są nimi bagaż historyczny oraz obecność elit.

Dla Polski zwierzchność rosyjska była tragicznym końcem chwalebnej, kilkusetletniej tradycji państwowej, częstokroć mocarstwowej. Polska zdołała wykształcić własną kulturę wyższą oraz zdobyć panowanie nad znacznym obszarem w Europie Środkowej. Nośnikiem owej tradycji była polska szlachta, bardzo liczna jak na europejskie warunki, bo obejmująca około 10% społeczeństwa. Dodatkowo była ona świadoma własnej tożsamości i częstokroć przekonana o własnej wyższości.

W przeciwieństwie do Polski, Finlandia pozostając pod szwedzkim panowaniem nie wykształciła własnych elit. Istniejące miały szwedzkie pochodzenie oraz posługiwały się językiem szwedzkim. Nie istniała również fińska państwowość oraz kultura inna niż ludowa. Język fiński (a właściwie wiele dialektów fińskich) był językiem chłopskim. Panowanie rosyjskie oznaczało więc możliwość emancypacji państwowej, a następnie językowej i narodowej finofonów odbywającej się w opozycji nie do Rosji, lecz szwedzkojęzycznych elit.

⁴ Ibidem, s. 462.

⁵ N. Davies, *Prologue*, w: *Finland and Poland in the Russian Empire. Comparative Study*, pod red. M. Branch, J. Hartley, London 1995.

⁶ Ibidem.

Umiejętnie prowadzona przez Rosjan polityka dawała im perspektywy rozwoju. Nadanie autonomii stawiało cara w świetle kreatora fińskiej podmiotowości, podczas gdy z polskiej perspektywy autonomia była niczym innym jak ograniczeniem suwerenności i dławieniem niezależnej państwowości.

Omówione różnice spowodowały powstanie różnych stosunków pomiędzy Polakami i Finami a Rosją. Te natomiast kształtowały postawy, które do dzisiaj determinują sposób postępowania i podejmowania działań. Stosunki międzypaństwowe wyrażały się na kilku płaszczyznach. Należały do nich autonomia i jej zakres, polityka represji oraz różnice ustrojowe.

4. Autonomia – forma i zakres

Podstawą autonomii zarówno fińskiej, jak i polskiej były akty konstytucyjne (tab. 1), nadane przez uchodzącego za liberała Aleksandra I, rozumiane były jednak nieco inaczej niż powstające w ówczesnym czasie w USA czy Francji: były zbiorami praw otrzymanych od władcy. W przypadku Finlandii konstytucja nie miała charakteru spisane, lecz nastąpiło jedynie potwierdzenie istniejących wcześniej praw i tradycji z lat 1772 i 1789, a więc jeszcze z czasów szwedzkich. Pozostawiono całą organizację państwa w niezmienionym stanie z tym wyjątkiem, iż car zastąpił króla szwedzkiego. Dodatkowo utworzono rząd zwany Senatem, co nastąpiło jednak na mocy decyzji cara. Stany miały pełnić rolę jedynie doradcą⁷.

Konstytucja nadana Królestwu Polskiemu była bardziej liberalna niż fińska i gwarantowała większą ilość praw. Należały do nich między innymi istnienie Sejmu i Senatu jako władzy ustawodawczej, polski język urzędowy, własna armia do użytku tylko w Europie, zobowiązanie do zwoływania Sejmu co dwa lata oraz wolność prasy i religii.

Do powstania listopadowego Królestwo Polskie cieszyło się znaczną autonomią. Była ona znacznie szersza od fińskiej. Finowie zresztą już w roku 1817 podjęli się pierwszej, bardzo ostrożnej próby uzyskania własnej, spisanej konstytucji. Prawa w niej zawarte miały bazować na regulacjach z konstytucji Królestwa Polskiego. Podobnie zwołanie polskiego Sejmu w roku 1818 spowodowało rozbudzenie nadziei Finów na podobną decyzję cara w stosunku do nich oraz na wprowadzenie reform⁸. O ile jednak car był zobowiązany konstytucją zwoływać zgromadzenie w Polsce, o tyle nie zamierzał czynić tego w Finlandii, gdzie nie był do takich działań zobligowany.

Tabela 1

Porównanie zasad autonomii fińskiej i polskiej na początku XIX wieku

	Wielkie Księstwo Finlandii	Królestwo Kongresowe
Sposób powołania do życia	wewnętrzny układ o autonomii Sejm z Porvoo	układ międzynarodowy na Kongresie Wiedeńskim
Status	terytorium autonomiczne	odrębne państwo ze wspólnym władcą
Podstawy statusu	potwierdzenie praw szwedzkich – brak konstytucji (jedynie prawa konstytucyjne)	konstytucja

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: O. Jussila, *How did Finland Come under Russian Rule*, w: *Finland and Poland in the Russian Empire. A comparative Study*, pod red. M. Branch, J. Hartley, A. Mączak, London 1995, s. 68–70.

⁷ J. Hartley, *The Constitution of Finland and Poland in the Reign of Alexander I: Blueprints for Reform in Russia?*, w: *Finland and Poland in the Russian Empire. A comparative Study*, pod red. M. Branch, J. Hartley, A. Mączak, London 1995, s. 48.

⁸ J. Paasivirta, *Finland and Europe. International Crises in the Period of Autonomy 1808–1914*, London 1981, s. 40.

Liberalna konstytucja i postawa polskich elit dotyczące jej przestrzegania przez cara okazały się być przyczyną kłopotów Królestwa. Spowodowały one rozbudzenie oczekiwań. Wrazem tego był zwoływany co dwa lata Sejm. Ten jednak był zbyt antycarski, posłowie natomiast nie uwzględniali istniejącej sytuacji międzynarodowej i realiów rosyjskiej zależności. Efektem było rozczarowanie Aleksandra I do polskiej autonomii, a następnie radykalizacja nastrojów prowadząca do represji i czynnego oporu. Inaczej wyglądała sytuacja Finlandii. Brak tradycji państwowości i samorządności oraz elit będących ich nośnikami spowodował niewielkie żądania oraz oczekiwania. Tym bardziej, że fińskie zapisy konstytucyjne nie dawały do tego podstaw. Finowie pozostając więc relatywnie pasywni, czekali na nadejście bardziej sprzyjających okoliczności do wysuwania postulatów autonomii. Dodatkowo szwedzkojęzyczne elity były zadowolone z utrzymania *status quo* po przejęciu terytoriów i potwierdzeniu ich praw przez cara.

Zdaniem Normana Daviesa poza latami 1815–1832 i 1861–1864 sytuacji ziem polskich znajdujących się pod panowaniem rosyjskim nie można porównywać do Wielkiego Księstwa Finlandii (tab. 2). Nie zostało ono bowiem nigdy całkowicie wcielone do Imperium ani w sensie konstytucyjnym ani politycznym⁹. Jednakże z punktu widzenia administrowania obydwoma prowincjami, wykazują one znaczne podobieństwa w latach 1832–1863¹⁰. Ograniczenia samodzielności, będące następstwem polskiego oporu w powstaniu listopadowym, uczyniły status obydwu krajów podobnym.

Tabela 2

Autonomia fińska i polska w latach 1832–1863

	Finlandia	Polska
Podstawa prawna	gramota	konstytucja? gramota
Status	<i>nieodwracalna część Rosyjskiego Imperium</i>	<i>przyłączona do Rosji po wsze czasy? nieodwracalna część Rosyjskiego Imperium</i>
Forma rządu	Fińska Rada Rządowa ? Senat 1816	Polska Rada Rządowa
Koordinacja z Rosją	brak ale: – Sekretariat Stanu ds. Fińskich – generał-gubernator	Departament Polski Rosyjskiej Rady Stanu

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: O. Jussila, *How did Finland Come under Russian Rule*, w: *Finland and Poland in the Russian Empire. A comparative Study*, pod red. M. Branch, J. Hartley, A. Mączak, London 1995, s. 71.

Niezadowoleniu Polaków i następującym kolejno po sobie represjom carskim w okresie 1832–1863 towarzyszyła niewzruszona postawa Finów. W jej efekcie, w chwili gdy po upadku powstania styczniowego likwidowano resztki polskiej autonomii, Finlandia przechodziła do etapu jej największego rozkwitu. Pomimo faktu, iż w okresie 1809–1863 sejm fiński nie został zwołany ani razu (poza sejmem z Porvoo), elity Finlandii, do tego czasu w zdecydowanej większości szwedzkojęzyczne, pozostawały bardzo lojalne w stosunku do cara. W nim bowiem upatrywały szans na zachowanie swojej pozycji. Jedyń skazą były obawy o status prawny kraju związane z brakiem spisanej konstytucji¹¹.

⁹ N. Davies, *Boże igrzysko...*, s. 128.

¹⁰ O. Jussila, *How did Finland Come under Russian Rule*, w: *Finland and Poland in the Russian Empire. A comparative Study*, pod red. M. Branch, J. Hartley, A. Mączak, London 1995, s. 71.

¹¹ J. Kekkonen, *The Main Trends in Finnish Legal History during the Period of Autonomy*, w: *Finland and Poland in the Russian Empire. A comparative Study*, pod red. M. Branch, J. Hartley, A. Mączak, London 1995, s. 113.

Lojalizm fiński, którego apogeum miało miejsce w czasie wojny krymskiej i powstania styczniowego, został nagrodzony przez Aleksandra II. W wyniku szeregu liberalnych reform nastąpiło znaczne poszerzenie autonomii i rozwój państwowy na gruncie politycznym i społecznym¹².

W odróżnieniu od Polski, Finowie zdolali w pełni wykorzystać nadawaną im autonomię. Udało im się zachować państwowość aż do proklamacji niepodległości w roku 1917. Rozwinęli oni posiadany zakres samodzielności w niezależne państwo. Przyczyny niemilitarnego przebiegu wypadków sięgają zrozumienia przez nich warunków i zasad panujących w wieku XIX w Imperium, jak również procedur prawnych wyznaczających ramy postępowania. Senat wypracował zespół procedur oraz własny etos. Natomiast brak samodzielnych organów za czasów panowania szwedzkiego spowodował, iż te, które powstały lepiej pasowały do dziełnastowiecznych realiów¹³. Nie były one bowiem obciążone balastem przeszłości i archaicznych stosunków społecznych.

Uprzywilejowana pozycja Finlandii wynikała między innymi z faktu, iż cieszyła się ona autonomią administracyjną od samego początku zwierzchnictwa rosyjskiego. Nie była to jednak niezależność, co umożliwiło przeprowadzenie transakcji: przywileje państwowe w zamian za lojalność. Rodzący się fiński nacjonalizm został z pomocą Imperium skierowany przeciwko dominującej mniejszości szwedzkiej.

Po okresie wzrostu nacisku politycznego i kulturowego na przełomie stuleci, represje ze-łżały wraz z początkiem wieku XX. Wzrastające napięcie międzynarodowe zmusiło Rosję do ustępstw na rzecz autonomii fińskiej. Rosyjskie partie liberalne powstałe po 1905 roku, mimo iż stawały w obronie narodów słowiańskich żyjących w Rosji, nie opowiadały się za nadaniem im autonomii. Jedynie Partia Konstytucyjno-Demokratyczna proponowała przyznanie autonomii, lecz jedynie Polakom i Finom¹⁴.

Zmianę dla Finlandii, podobnie jak i dla Polski, oznaczał wybuch I wojny światowej oraz obydwu rewolucji w Rosji. Jednym z pierwszych posunięć Rządu Tymczasowego było przywrócenie konstytucji Wielkiego Księstwa Finlandzkiego oraz proklamacja prawa Polski do niezawisłości politycznej. O jej granicach miała zdecydować wszechrosyjska Konstytuanta¹⁵.

Kolejna zmiana wymuszona sytuacją międzynarodową to okres po roku 1918 i proklamacji niepodległości przez obydwie państwa. Biali generałowie zgadzali się w większości na uznanie niepodległości Polski. W kwestii Finlandii różnili się natomiast. Niektórzy gotowi byli uznać ją za niepodległe państwo, inni natomiast jedynie za autonomiczną prowincję¹⁶.

Analizując pozycję Finlandii w Imperium Rosyjskim należy stwierdzić, iż przez trzy czwarte okresu rosyjskiej zwierzchności była ona korzystna i rozwijała się w pożądanym przez nią kierunku. Stworzone przez Rosjan podstawy fińskiej państwowości stopniowo umacniały się. Brak działań radykalnych powodowany był początkowym brakiem elit i narodu oraz tradycji państwowej. Za główny cel tak Rosjanie, jak i Finowie uważali zachowanie satysfakcjonującego wszystkich *status quo*. Utrwaloną postawą był przynoszący wymierne korzyści lojalizm, realizm, który nie pozwalał na radykalne działania oraz aktywność w ra-

¹² Ibidem, s. 116.

¹³ O. Jussila, *How did Finland...*, s. 71.

¹⁴ E. Wiśniewski, *Europa Środkowowschodnia w koncepcjach liberalistów rosyjskich*, w: *Państwa narodowe Europy Środkowo-Wschodniej w XX wieku*, pod red. W. Balcerka, Łowicz–Warszawa 2000, s. 68.

¹⁵ L. Bazyłow, *Historia Rosji*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1969, s. 446.

¹⁶ O. Jussila, *Finland from Province to State*, w: *Finland: People, Nation State*, pod red. M. Engman, D. Kirby, Bloomington–Indianapolis 1989, s. 85.

mach prawa, jedynie za pomocą legalnych środków. Działania prawne oznaczały unikanie przemocy i akceptację co najwyżej biernego oporu oraz akcji protestacyjnych kierowanych np. przez tzw. Kagal¹⁷. Istniały oczywiście wyjątki w opisanych zasadach, takie jak zabójstwo generała-gubernatora Bobrikowa¹⁸.

Sytuacja odwrotna miała miejsce w przypadku Polski. Tradycje mocarstwowe wraz z obecnością polskich, silnych elit w postaci stanu szlacheckiego, podsycaly wielkie oczekiwania związane z zakresem autonomii. Nadanie samodzielnosci sklaniało natomiast do prób jej egzekwowania przy braku uwzględnienia realiów epoki. Działania legalne spotykały się z ignorowaniem przez cara, co prowadziło do działań radykalnych.

W przeciwieństwie do zakresu autonomii na początku XIX wieku, po roku 1945 to Finlandia cieszyła się większym stopniem niezależności niż Polska. Jej suwerenność wewnętrzna połączona z ograniczeniami w polityce zewnętrznej stała w sprzeczności z całkowitym uzależnieniem Polski. Dlaczego w takim razie nie nastąpił proces podobny do tego, jaki miał miejsce wiek wcześniej? Dlaczego Finowie nie próbowali wykorzystywać liberalnych warunków dla zwiększenia zakresu własnej niezależności? Dlaczego to właśnie w Polsce wprowadzenie władzy komunistycznej po 1944 roku wiązało się z oporem zbrojnym¹⁹, następowały cykliczne bunty²⁰, opozycja uznawana była za najsilniejszą w całym bloku²¹ i narażającą kraj na interwencję obcych wojsk? Odpowiedź tkwi w omówionych już mechanizmach charakterystycznych dla wieku XIX, ale również w postawach lojalizmu i realizmu oraz buntu. Powstałe i utrwalone w wieku XIX, stały się podstawą działania w II połowie wieku XX, w odmiennych warunkach.

5. Polityka represji

Analiza sposobu realizowania polityki względem Rosji wymaga również spojrzenia na politykę represji podejmowaną w stosunku do Finlandii i Polski na przestrzeni obydwu stuleci. Była ona (lub jej brak) z jednej strony reakcją na działania Finów i Polaków, z drugiej natomiast wynikała z przyczyn od nich niezależnych. Większość wieku XIX naznaczona jest fińskim lojalizmem. W tym samym czasie polska buntowniczość spotykała się ekwiwalentną odpowiedzią rosyjską. Przełom wieków naznaczony jest natomiast wzrostem tendencji nacjonalistycznych, co spowodowało relatywnie niewielkie zmiany w traktowaniu spacyfikowanej po powstaniu styczniowym Polski, dużo większe były one natomiast, jeżeli chodzi o rozwijającą swoją państwowość Finlandię.

¹⁷ Protest przeciwko manifestowi lutowemu z 1899 roku objął zbieranie podpisów pod petycją do cara. Sygnowała ją około pół miliona Finów. Podobnie ustawy o języku i służbie wojskowej spotkały się z akcjami obywatelskiego nieposłuszeństwa. Zob.: O. Jussila, *Wielkie Księstwo Finlandii 1809–1917*, w: *Historia polityczna Finlandii 1809–1999*, pod red. O. Jussila, S. Hentilä, J. Neuvakivi, Kraków 2001, s. 82–83.

¹⁸ J. Jańczak, *Polish and Finnish Terrorism at the Turn of XIX and XX Century. In Search for Theoretical Explanation of Terrorist Acts at the Edge of Western Civilisation*, w: *Terrorist Pandora's Box. Analysis of chosen terrorist issue*, pod red. J. Babiaka, S. Wojciechowskiego, Wydawnictwo Naukowe WNPiD UAM, Poznań 2008, s. 153–166.

¹⁹ Zob.: Z. Szpakowski, *Zbrojne podziemie antykomunistyczne*, w: *Polacy wobec przemocy 1944–1956*, pod red. B. Otwinowskiej, J. Żaryna, Warszawa 1996.

²⁰ W sposób przeglądowy o przejawach działalności antykomunistycznej w okresie realnego socjalizmu traktuje artykuł Tomasa Strzembosza. Zob.: T. Strzembosz, *Polacy w PRL – sprzeciw, opozycja, opór. Zachowania opozycyjne w systemie totalitarnym*, „Studia Polityczne”, nr 11, Warszawa 2000.

²¹ J. Stańczyk, *Czynniki zmiany międzynarodowego układu sił w Europie na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych*, „Przegląd Europejski” 2001, nr 2, s. 12.

Działania podjęte wobec Finlandii pod koniec XIX wieku miały różnorodne przyczyny. Należały do nich m.in. rosnący w siłę fiński ruch narodowy, ale także obawy rosyjskie i nowe koncepcje dotyczące organizacji państwa. Czynnikiem zewnętrznym była natomiast powoli zmieniająca się sytuacja międzynarodowa. Polityka zacieśniania więzi z St. Petersburgiem objęła wszystkie terytoria graniczne. W latach osiemdziesiątych XIX wieku Manassain podjął działania rusyfikacyjne na terytorium Litwy, Łotwy i Estonii. Silna presja rusyfikacyjna, mająca zastąpić dominujący dotychczas język niemiecki w krajach bałtyckich i szwedzki w Finlandii, nie powiodła się od razu ze względu na dążenia miejscowej ludności do emancypacji własnych, dotychczas upośledzonych języków.

Koniec XIX wieku to okres rozwoju gospodarczego Rosji, którego autorem był minister finansów Siergiej Witte. Był on w znacznej mierze zasługą zagranicznych pożyczek, głównie pochodzących od sojuszniczej Francji i przeznaczonych na industrializację kraju. Ta natomiast powiązana była z ekspansją w głąb Azji i wykorzystywaniem jej bogactw naturalnych. Próbm unowocześnienia gospodarki towarzyszył wzrost nacjonalizmu rosyjskiego oraz intensyfikacja prób scalenia i ujednolicenia państwa.

W roku 1898 Generalnym Gubernatorem Finlandii mianowany został Mikołaj Bobrikow. Przedstawiony przez niego program dla Finlandii zakładał konieczność „zdobycia” i podporządkowania tej prowincji. Było to nieuniknione dla zapewnienia bezpieczeństwa St. Petersburga oraz ostatecznej likwidacji fińskiej niezależności²².

Liberalne zapędy Aleksandra II, któremu Finowie zawdzięczali niesamowicie dużo w procesie kształtowania własnej tożsamości, ale także państwowości, stały w sprzeczności z koncepcją państwa reprezentowaną przez jego syna, Aleksandra III. Zgodnie z doktryną swego doradcy Konstantego Pobidnoscewa, reprezentującego antyliberalne i antysocjalistyczne poglądy, zaczął on wzmacniać autokrację carską i cerkiew prawosławną, ograniczając jednocześnie prawa mniejszości narodowych. Działalność ta mocno uderzyła w autonomię Finlandii. Ograniczono uprawnienia sejmu finlandzkiego. Od 1899 roku sprawy mające związek z cesarstwem przeszły spod jego uprawnień pod kompetencje władz rosyjskich w St. Petersburgu. Wprowadzono również prymat prawa cesarstwa nad prawem krajowym. W 1901 roku dokonano połączenia armii fińskiej i rosyjskiej. (Należy pamiętać, iż żaden inny obszar cesarstwa nie posiadał w tym okresie własnej armii. Jednakże ten przejaw fińskiej autonomii, akceptowany w pierwszej połowie wieku XIX, przestał pasować do rosyjskich koncepcji obronnych pod jego koniec.) W 1902 roku dopuszczono Rosjan do urzędów w Finlandii²³. Należy zauważyć, iż większość wymienionych działań i propozycji działań względem Finlandii zostało wcielonych w życie na terytoriach polskich znajdujących się pod zaborem rosyjskim od czasu powstania styczniowego.

Polityka represji doprowadziła do powstania ruchów mających na celu obronę fińskiej autonomii. Formy i sposoby ich działania wpływały z realizmu politycznego, który wskazywał, iż działania zbrojne, czynny opór lub inne formy działań militarnych spowodować mogłyby kontrposunięcia tragiczne w skutkach. Pomimo to w roku 1904 zamordowano generała-gubernatora Mikołaja Bobrikowa. Przeważająca część protestów przyjmowała jednak formy mieszczące się w granicach prawa. Były to protesty: zbieranie podpisów pod petycjami czy akty obywatelskiego nieposłuszeństwa.

²² T. Palvinen, *Imperial Borderland Bobrikow and the Attempted Russification of Finland, 1898–1904*, Durham 1994, s. 18–19.

²³ J. Pajewski, *Historia powszechna 1871–1918*, Poznań 2002, s. 86.

Sukces fińskiego oporu przełomu wieków był wynikiem współdziałania dwóch czynników. Po pierwsze przywiązania Finów do konstytucyjnych i prawnych form działania (odmienne opinie na ten temat dominowały w niektórych kręgach władz imperialnych). Po drugie przekonania generała-gubernatora Piotra Arkadjewicza Stołypina, że ceną działań rusefikacyjnych było zburzenie dotychczasowego spokoju i rozbudzenie postaw antyrosyjskich, a więc skutek dokładnie przeciwny do zamierzonego, czyli ściślejszego powiązania prowincji z Imperium i zapewnienia spokojnej granicy. Efektem było ograniczenie przez niego ucisku narodowego.

Mikołaj II (podobnie jak Aleksander I w stosunku do Polaków) zraził się do fińskiej autonomii, gdy Finowie, próbując egzekwować należne im prawa, oskarżyli go o łamanie danego słowa. Rozpoczęli również prowadzenie szeroko zakrojonej akcji protestacyjnej, psującej w całej Europie wizerunek cara²⁴.

Okres po roku 1905 to czas ponownej intensyfikacji zabiegów rusefikacyjnych. Jak zauważa Antti Kujala, miały one charakter administracyjny i kulturowy. Sytuacja Polski różniła się tym od Finlandii, że ta ostatnia, posiadając autonomię, narażona była na wpływ rosyjski jedynie poprzez niewielką administrację rosyjską. Polacy natomiast zmuszeni byli do załatwiania wszystkich spraw o charakterze oficjalnym w języku rosyjskim za pośrednictwem podporządkowanych Imperium urzędów i instytucji²⁵. Rusefikacja Finlandii oznaczała w praktyce podważenie dominującego dotychczas w polityce fińskiej prymatu niezależności wewnętrznej. Nacionalizm rosyjski, koncentrujący się do tego czasu na polityce zewnętrznej musiał, po porażce w wojnie z Japonią, zostać inaczej ukierunkowany. Efektem tego była presja tak na Polskę, jak i na Finlandię, zmieniająca w przypadku tej drugiej charakter problemu z zewnętrznego na wewnętrzny. Ten etap w Finlandii związany jest ściśle z osobą Stołypina. Przykładem jego stosunku do autonomii fińskiej jest jego wystąpienie w III Dumie 16(29) listopada 1907 roku, podczas którego odpowiadał na pytanie dotyczące ograniczenia praw Finlandii. Stwierdził wówczas, że jest ona częścią składową imperium oraz, że należy położyć kres działaniom grup przestępczych na jej terenie. Jednym z argumentów potwierdzających, w jego opinii, te zarzuty był fakt, iż tylko w roku 1907 odbyło się tam 25 konferencji i zebrań rewolucyjnych, a także wiele zamachów²⁶.

W roku 1910 po raz kolejny ograniczono autonomię fińską. Rosjanie przejęli kontrolę nad sprawami walutowymi, celnymi, ustawodawstwem dotyczącym stowarzyszeń i zgromadzeń publicznych, przystosowaniem systemu oświaty ludowej i kodeksu karnego do interesów Rosji, obowiązkiem partycypowania w wydatkach cesarstwa²⁷.

Pomimo konieczności zabezpieczenia stabilności wewnętrznej, podczas wojny w listopadzie 1914 roku zapowiedziano kolejne ograniczenie autonomii Finlandii. Miało ono objąć nadzór nad oświatą oraz wzmocnienie policji²⁸. Należy jednak stwierdzić, iż Finlandia zaczęła tracić swoje znaczenie jako potencjalny cel polityki wewnętrznej. Dodatkowo wprowadzone wkrótce łagodniejsze formy jej traktowania miały za zadanie uniknięcie sytuacji, w której sąsiednia Szwecja dołączyłaby do Niemiec w ich walce przeciw Rosji²⁹.

²⁴ A. Kujala, *The Russian Government and the Finnish Question, 1905–1917*, odczyt wygłoszony podczas „SRC Winter Symposium (30 stycznia–1 lutego 1997)” Socio-Cultural Dimensions of the Changes in the Slavic-Eurasian World, <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/sympo/Proceed97/Kujala.html>.

²⁵ Ibidem.

²⁶ L. Bazyłow, *Historia Rosji...*, s. 447.

²⁷ J. Pajewski, *Historia...*, s. 268.

²⁸ Ibidem, s. 408.

²⁹ A. Kujala, *The Russian...*

Koniec XIX wieku oznaczał dla Finlandii ograniczanie swobód nadanych jej wraz z przyłączeniem jej terytorium do Rosji. To natomiast stało się przyczyną konfliktów. Sytuacja była podobna do relacji polsko-rosyjskich po roku 1815. Działania Finów nie przybierały jednak nigdy charakteru tak gwałtownego, jak Polaków kilka dekad wcześniej. Przyniosły również dużo bardziej pozytywne skutki. Natomiast sposoby i formy radzenia sobie z zagrożeniem wschodnim legły u podstaw późniejszych zachowań i sposobów regulacji stosunków z Rosją i Związkiem Radzieckim.

Obydwa kraje utraciły w XX na rzecz ZSRR znaczne terytoria, obejmujące obszary ważne z historycznego i emocjonalnego punktu widzenia oraz ośrodki miejskie istotne dla kultury narodowej i gospodarki³⁰. Zmiany te związane były z koniecznością przesiedleń ludności. Co istotne, rewizja zmian nie była nigdy, z przyczyn politycznych, przedmiotem oficjalnych rozmów międzypaństwowych. Również na gruncie wewnętrznym dążenia do rewizji granic były wyciszone lub wręcz tłumione³¹.

6. Różnice ustrojowe

Ostatnim elementem, na który niewątpliwie warto zwrócić uwagę są różnice ustrojowe pomiędzy tradycją fińską, polską a rosyjską. Do czynników historycznie kształtujących rozmiary poczynań narodowo-wyzwoleńczych Wiesław Balcerak zalicza: stopień partycypacji danej społeczności w życiu publicznym, aktywność polityczną klasy szlacheckiej, reminiscencje historyczne, oraz stopień ucisku³². Silna i liczna warstwa szlachty, stanowiąca zaplecze dla rodzącej się inteligencji, stanowiła w przypadku Polski siłę dynamizującą działania niepodległościowe. Etos minionej chwały czerpał swoje natchnienie z wydarzeń historycznych oraz legend i przesłań. Powodowało to pobudzenie wyobraźni i *pokrzepienie serc*. W przypadku Finlandii niewielki stan szlachecki opierał się głównie na elemencie szwedzkim. Efektem emancypacji ludności fińskojęzycznej były pierwsze przejawy nowoczesnego parlamentaryzmu widoczne w Finlandii w ostatnim okresie Wielkiego Księstwa³³. Kulminacją tego zjawiska było wprowadzenie powszechnego prawa głosu, które zaowocowało powszechną mobilizacją w pierwszych powszechnych wyborach w roku 1907³⁴.

7. Typy kultury polityki zagranicznej

W świetle przedstawionej analizy, zachowania dominujące w fińskiej i polskiej *kulturze polityki zagranicznej*, a będące rezultatem doświadczeń historycznych, skłaniają do pytania

³⁰ Dla zrozumienia wagi Karelii dla Finów należy zwrócić uwagę na znaczenie tej prowincji dla kultury oraz podstaw tożsamości i państwowości fińskiej. To właśnie w Karelii powstał, w okresie romantycznego rozpoznania związku tożsamości z zamieszkiwaną ziemią, fiński epos narodowy *Kalevala*. Zob.: H. Sihvo, *Karelia: Battelfield, Bridge, Myth*, w: *Finland: People, Nation, State*, pod red. M. Engmana, D. Kirby, Bloomington-Indianapolis 1989, s. 57–72.

³¹ W. Markiewicz, *Granica jako przedmiot badań*, w: *Problem granic i obszaru odrodzonego państwa polskiego 1918–1990*, pod red. A. Czubińskiego, Poznań 1992, s. 206–207.

³² W. Balcerak, *Ruchy narodowe a szanse realizacji ich aspiracji państwowych*, w: *Państwa narodowe Europy Środkowo-Wschodniej w XX wieku*, pod red. W. Balcerka, Łowicz-Warszawa 2000, s. 11.

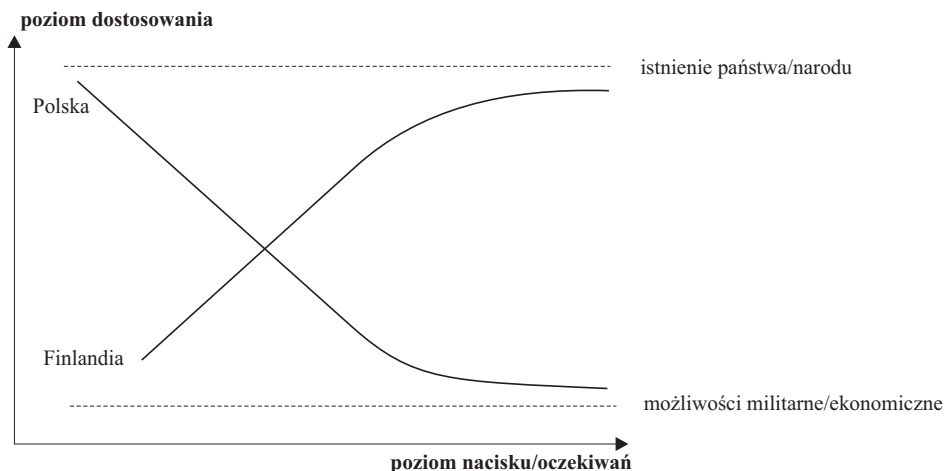
³³ P. Kastari, *The Position of the President in the Finnish Political System*, „Scandinavian Political Studies” 1969, nr 4, s. 154.

³⁴ R. Alapuro, *On the Political Mobilization of the Agrarian Population in Finland: Problems and Hypotheses*, „Scandinavian Political Studies” 1976, nr 11, s. 51.

o wyjaśnienie skłonności do działań radykalnych i realistycznych. Próba odpowiedzi na pytanie, dlaczego Polacy w większym stopniu skłonni byli do działań radykalnych, a Finowie racjonalnych i realistycznych, może zostać dokonana wg Davida Lataina między innymi przez pryzmat socjologii historycznej, badań pomiarowych, analizy antropologicznej, badania mikropodstaw i wreszcie metody historycznej³⁵.

Wybór metody historycznej pozwala na zbudowanie modelu zachowania dominującego w kulturze fińskiej i polskiej. Czynnikiem je wyznaczającymi jest sposób reakcji na wzmożony nacisk bądź oczekiwanie zewnętrzne. Funkcją tak zdefiniowanej zmiennej jest sposób reakcji na określony bodziec: stopień poziomu dostosowania, wyrażający się tendencją do uległości bądź do sprzeciwu.

Analiza materiału historycznego pozwala na stwierdzenie, że poziom dostosowania jest odwrotnie proporcjonalny do poziomu nacisku/oczekiwań w przypadku Polski i wprost proporcjonalny w przypadku Finlandii (Schemat 1). Wraz ze wzrostem wartości poziomu nacisku/oczekiwań, poziom dostosowania rośnie (Finlandia) lub maleje (Polska). Zależność nie ma jednak charakteru linowego. Tempo przyrostu lub utraty wartości zmienia się wraz ze zbliżaniem do granic. Limesy są natomiast określone przez przetrwanie narodu/państwa w przypadku Finlandii, co jest rezultatem państwowcentrycznej kultury politycznej³⁶ i przez możliwości militarne i ekonomiczne w przypadku Polski, co jest wynikiem chlubnej tradycji i tradycji oporu jako determinantów wolności w aspekcie zewnętrznym. Wolność jest natomiast jednym z dominujących elementów kultury politycznej.

Schemat 1. Model wzorów zachowania w Finlandii i Polsce w obliczu zewnętrznego nacisku

Źródło: Opracowanie własne.

*Modelowy Polak w obliczu przemożnej siły [...] rozwija przeciw niej wzmoczoną aktywność. Bez względu na to, czy jest to obca władza, działania rodzimej policji, czy logika systemu gospodarczego, nieunikniony bodziec wyzwała nieuniknioną reakcję*³⁷. Historyczne formy

³⁵ Zob.: D. Latain, *National revivals and violence*, w: *Critical Comparisons in Politics and Culture*, pod red. J. Bowena, P. Petersena, Cambridge 1999.

³⁶ T. Tiilikainen, *Defining the Political Identity of Finland in Western Europe*, Ashgate 1998.

³⁷ K. Wojciechowski, *Moi kochani Niemcy*, Gdańsk 2000, s. 77.

zewnątrznego nacisku były sprzeczne z poczuciem niezależności i chlubnej przeszłości, prowadziły więc do oporu. Brak uwzględnienia realiów natomiast kreował zamknięte koło: opór, jego przełamanie, zwiększanie ucisku. Efektem tego w czasach zaborów były cykliczne powstania i bunt, wzmacniające dodatkowo patos walki zbrojnej i bohaterstwa – martyrologii narodowej. Polacy *istnieją dzięki cierpieniu i dla cierpienia, a większość wyborów codziennych, zawodowych, politycznych oraz intelektualnych w istotny sposób opowiada się wobec faktu cierpienia*³⁸. Historycznie jedynym ograniczeniem oporu walki były możliwości. W czasach zaborów były nimi możliwości generacyjnego odbudowania pokoleń młodych mężczyzn, zabitych w kolejnych powstaniach. Później idee walki *za wolność naszą i waszą* oraz *walki do końca* w kampanii wrześnieowej i nieprzejednanej postawy wobec niemieckiego okupanta³⁹. Powojenną reminiscencją tych postaw były niekończące się bunt opozycji antykomunistycznej. W przypadku Finlandii doświadczenie historyczne spowodowało zdolność do znoszenia kolejnych fal ucisku i przemocy. Było to spowodowane przekonaniem o opłacalności takiej postawy ze względu na brak mocarstwowych tradycji oraz postawę realistyczną. Działania rasyfikacyjne w XIX wieku nie spotykały się z kontrposunięciami bazującymi na przemocy. Podobnie po drugiej wojnie światowej pokorna zgoda na uzależnienie, zgodnie z doktryną *finlandyzacji*, nie była w społeczeństwie kwestionowana w sposób radykalny. Realizm polityczny skłaniał ku ustępstwom. Ich granicą było zagrożenie istnienia państwa lub narodu. Dopiero tego typu forma nacisku skłaniała Finów do czynnego oporu i akcji zbrojnych. Nasilenie ucisku na przełomie XIX i XX wieku postrzegane było jako tego rodzaju oddziaływanie. Efektem była radykalizacja i zabójstwo generała Bobrikowa. Podobnie wyglądała kwestia oporu przeciwko próbom przekształcenia Finlandii w republikę radziecką, czego prelude miały być Wojna Zimowa. Powołanie przez Rosjan komunistycznego rządu Otto Kussinena⁴⁰ zagrażało bowiem suwerenności państwowej. Finowie w roku 1940 zgodzili się na rozmowy pokojowe i ustępstwa nie tylko ze względu na wyczerpanie zasobów militarnych⁴¹. Głównym powodem była chęć ocalenia niepodległości i państwowości kosztem cesji Karelii⁴². Była to więc walka o przetrwanie, a nie o terytorium. Jednakże już zagwarantowanie suwerenności wewnętrznej spowodowało brak wewnętrznych działań radykalnych i oporu w okresie po 1945 roku.

8. Zakończenie

Jak pokazano w dotychczasowych rozważaniach, modele polityki zagranicznej opierają się na utrwalonych zespołach przekonań i wierzeń odnośnie tego jak funkcjonuje porządek

³⁸ Ibidem, s. 94.

³⁹ Należy jednak pamiętać, że bezkompromisowa postawa okresu II wojny światowej wynikała również z niechęci Niemiec do powoływania polskich struktur kolaboracyjnych. Drugim powodem był brak inicjatyw ze strony środowisk polskich, z wyjątkiem tzw. memorandum ośmiu. Zobacz: M. Rapacki, *Tajemniczy pułkownik K.*, „Gazeta Wyborcza”, 19 sierpień 2003. Za: „Zeszyty Historyczne”, nr 142, 144.

⁴⁰ S. Hentilä, *Od uzyskania niepodległości do zakończenia wojny kontynuacyjnej*, w: *Historia polityczna Finlandii 1809–1999*, pod red. O. Jussila, S. Hentilä, J. Nevakivi, Kraków 2001, s. 200.

⁴¹ R. M. Berry, *The Ideology and Politics of Midwifery in American – Finnish Relations 1943–45*, w: *Charting an Independent Course. Finland's Place in the Cold War and in U.S. Foreign Policy*, pod red. T. M. Ruddy, Claremont 1998, s. 65–75.

⁴² B. Piotrowski, *Niemcy i kraje skandynawskie a wojna radziecko-fińska (zimowa) 1939–1940*, w: *Niemcy w polityce międzynarodowej 1919–1939*, t. IV: *Na przełomie pokoju i wojny 1939–1941*, pod red. S. Sierpowskiego, Poznań 1992, s. 318, 331.

międzynarodowy – na *kulturach polityki zagranicznej*. Oczywiście rozważania te stanowią jedynie przyczynek do problematyki, tak w zakresie konceptu teoretycznego, jak i w obszarze badań empirycznych, w tym również porównywanej pary państw. Warto dodatkowo zauważyć, iż przedstawiony model znajduje swoje odzwierciedlenie w zachowaniach związanych z integracją europejską: polskim sceptycyzmie i roli hamulcowego w Unii Europejskiej oraz fińskiej strategii aktywności i *najlepszego ucznia w klasie*.

Summary

In political science, the science of international relations and European studies it is frequently believed that both the assumptions and practice of the international policies of different states are founded on formerly approved principles, concepts, theories, etc. Such an approach takes into consideration the types of *foreign policy culture*, i.e. a predominant set of beliefs and convictions concerning the relations between a given state and its surroundings. This paper tackles the above issue using the example of two countries with similar histories and problems resulting from their geopolitical location. At the same time, though, both states present different convictions and, consequently, different strategies of foreign relations. The countries in question are Poland and Finland. The paper comprises an analysis of the historical similarities and then differences between the two states, researched on three levels. This leads the author to propose an outline of the types of *cultures* accompanied by the examples of their implementation in the assumptions and practice of Poland's and Finland's foreign policies in the 19th and 20th centuries.

